

Станіслав Черкасов

Висвітлення історії польського реформаційного руху у дискурсі сучасної польської академічної історіографії

Окреслено ключові особливості дослідження та наукової репрезентації польського реформаційного руху у дискурсі польської академічної історіографії середини XX – початку XXI ст. Особливу увагу приділено процесу інструменталізації альтернативних дослідницьких підходів до вивчення основних характеристик польської Реформації як комплексного історичного явища.

Ключові слова: Реформація, Королівство Польське, Річ Посполита, історіографія

Вагомість впливу реформаційного руху на розгортання історичних подій зумовила звернення багатьох поколінь істориків до його характеристики. Конкретно-історичне дослідження специфіки перебігу Реформації у Польщі нараховує кількасотрічну історіографічну спадщину, яку складають праці переважно польської, меншою мірою німецької, російської та англо-американської історіографії. Залежно від домінуючих концептуальних підходів загальний масив історичних робіт можна розподілити за проблемно-хронологічним принципом на декілька основних етапів дослідницького розвитку, у межах яких застосовувались різні оцінки та підходи до аналізу історичного явища. Дослідження зазначеної проблеми у сучасній польській історіографії репрезентовано цілою низкою історичних праць, виникнення яких тісно пов'язане зі змінами загальної історіографічної ситуації у польській історичній науці. Метою даної статті є аналіз ключових особливостей висвітлення польського реформаційного руху у дискурсі польської академічної історіографії середини XX–початку XXI ст.

Період 50-х–другої половини 60-х років XX ст. ознаменований домінуванням марксистського підходу до дослідження проблем Реформації у Польщі в умовах встановленого в польській історичній науці ідеологічного диктату. Посиленню уваги дослідників до історії XVI ст. сприяло проголошення партійно-державним керівництвом 1953 р. Роком Коперника і Роком Відродження. Присвячені цій події наукові заходи започаткували обговорення характеру перебігу подій польської Реформації з позицій класової боротьби. Проведена у 1954 р. наукова сесія ПАН з проблем історії польського реформаційного руху сфокусувала увагу на аналізі радикальних суспільно-політичних поглядів польських братів. Наукові доповіді А. Камінської, К. Лепши та Я. Тазбора підкреслювали передусім антифеодальний характер ідеології польських аристократів. Наголошувалося на поді-

бності аріанських релігійних громад до трудових комун, пропагування аріанами «культу праці». Осудження польськими братами експлуатації селянської праці інтерпретувалось істориками як теоретичне підґрунтя для антифеодальної революції. Світоглядні переконання антитринітаріїв дістали оцінку «непоследовно атеїстичних». При цьому більш помірковані течії польського протестантизму практично залишались поза аналізом.

Визначені під час наукової сесії дослідницькі пріоритети стали програмними для офіційної концепції вивчення польської Реформації. У 1955 р. за підсумками проведених наукових заходів при Інституті історії ПАН було засновано Комісію Відродження і Реформації, очолену істориком К. Лепши. Одним із офіційних видань ПАН став збірник «Відродження і Реформація у Польщі», який почав щорічно публікуватись з 1956 р. Серію видань з аріанської проблематики, присвячену трьохсотріччю вигнання аріан з Польщі започаткував Інститут соціології і філософії ПАН.

Наприкінці 1950-х років у польській історіографії з'явилися розвідки, що засвідчили поступове переосмислення обмежувальних ідеологічних схем. Зокрема, до таких праць належать монографії З. Огоновського «З проблем толерантності у Польщі XVII ст.» (1958 р.)¹ та Я. Слізінського «З літературної діяльності чеських братів у Польщі XVI-XVII ст.» (1959 р.)². Об'єктивізація історичних досліджень сформувала достатнє підґрунтя для якісно нового рівня їх розвитку.

Кардинальні зміни у польській історичній науці співпали із новим етапом розвитку світової історичної думки, який знайшов свій прояв у «інтелектуальному повороті» середини ХХ ст., зміщенні акцентів із соціальної та політичної історії на користь свідомісної та культурної. Одночасні перетворення у розвитку польської реформаційної історіографії були обумовлені поєднанням цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників, першість серед яких належить початку поступового відходу польської історичної науки від ідеологічного диктату марксистської методології та лібералізація наукової творчості. Задекларована у 1956 р. Інститутом історії ПАН відмова від абсолютизації марксистських положень була підтримана VIII Республіканським з'їздом польських істориків у Кракові, який відбувся у вересні 1958 р., і остаточно закріплена протягом наступного десятиліття.

Вивчення проблем польського реформаційного руху набуло ще більшого міжнародного характеру. Альтернативні підходи до вивчення феномену європейської Реформації були використані у працях західних істориків, зокрема у дослідженні Г. Елтона «Реформаційна Європа: 1517–1559» (1963 р.)³, та А. Дікенса «Реформація і суспільство у Європі XVI ст.» (1963 р.)⁴. Високі пізнавальні можливості використання різних методологічних підходів до

дослідження проблем польської Реформації продемонстрували західнонімецькі історики А. Роде⁵ і Г. Шрам⁶, праці яких швидко поширились у польському науковому середовищі.

Збагачення новими теоретичними досягненнями світової історичної науки забезпечили поступальний розвиток польської історіографії. Першою працею з історії польської Реформації, написаною з урахуванням альтернативних методологічних підходів, стала монографія польського дослідника Я. Тазбора «Держава без вогнищ» (1967 р.)⁷. Об'єктом висвітлення автор обрав феномен релігійної толерантності у Польщі XVI–XVII ст. Дослідження охопило проблеми участі шляхти у реформаційному русі, прийняття акту Варшавської конфедерації, боротьби за реалізацію задекларованих ним принципів і впровадження їх у життя; виконання засад домовленості на практиці зафіксувало типові приклади їх порушень. Порівнюючи межі прояву католицького і протестантського релігійного лібералізму, автор дійшов висновку про значний опір встановленню повної свободи віросповідання як з католицького, так і з протестантського боку. Історик поставив питання про вплив традицій релігійної толерантності на формування польського менталітету.

Актуалізована завдяки методологічним інноваціям, проблема релігійної толерантності отримала багатогранне висвітлення у працях польських істориків. Спроба комплексного аналізу феномену релігійної толерантності у Польщі доби Реформації була здійснена у іншій монографії Я. Тазбора «Історія польської толерантності» (1973 р.)⁸. Історію виникнення, затвердження та реалізації акту Варшавської конфедерації проаналізував у своєму дослідженні «Перлина вільного сумління: полеміка навколо Варшавської конфедерації у 1573–1658 рр.» (1974 р.)⁹ М. Королько. Особливості практичного втілення основних засад релігійної толерантності у Речі Посполитій були розкриті на прикладі докладного фактичного матеріалу у праці М. Космана «Протестанти і контрреформація: з історії толерантності у Речі Посполитій XVI–XVIII ст.» (1978 р.)¹⁰ та Р. Коцельного «Проблема толерантності контрреформаторів у Речі Посполитій на межі XVI і XVII ст.» (1997 р.)¹¹. Доказово обґрунтовуючи станове обмеженість застосування права на свободу віросповідання у Польщі досліджуваного періоду, історики визначили феномен релігійної толерантності як головної специфічної ознаки польського реформаційного руху, зумовленої як особливостями суспільно-політичного розвитку Польської держави, так і сталими рисами, органічно притаманними польській ментальності.

Зосередження уваги на культурних цінностях зумовило звернення польських істориків до аналізу культурної спадщини Реформації у Польщі. Зокрема, у 1970 р. була опублікована збірка статей «Внесок протестантизму до польської культури: з проблем протестантизму в Польщі»¹² під загальною редакцією

Т. Вояка. Дослідження окремих аспектів розвитку польської протестантської освіти репрезентувала праця С. Творека «Освітньо-культурна діяльність мало-польського кальвінізму» (1970 р.)¹³, М. Павлака «Історія ельблонзької гімназії у 1535–1772 рр.» (1972 р.)¹⁴ та Р. Леванського «Роль Реформації у розвитку польської культури» (1990 р.)¹⁵. Розробка порушених дослідниками тем суттєво поглибила науковий інтерес до історії реформаційного руху в Польщі, виявила мало висвітлений ракурс його розгляду.

Предметом пильної уваги польських істориків залишились також біографії видатних постатей реформаційного руху в Польщі. До написання біографічних нарисів звернулись Г. Барич¹⁶, О. Бартел¹⁷, Я. Камінецький¹⁸, Х. Ковальська¹⁹, Я. Маціушко²⁰, Я. Тазбір²¹, П. Тафіловський²², С. Хельштинський²³. Виходячи за межі суто біографічної перспективи, історики охарактеризували різні аспекти суспільно-політичного життя у Польщі XVI–XVII ст., що виникли або зазнали змін внаслідок Реформації.

Історія польського аріанізму стала об'єктом нових монографічних досліджень Я. Тазбора²⁴, З. Огоновського²⁵, С. Радоня²⁶, З. Голашевського²⁷. Серед спільних рис наукових праць необхідно відзначити зміщення дослідницьких акцентів з суспільно-політичної тематики до філософсько-культурних аспектів, підвищення уваги до висвітлення історії аріанської еміграції другої половини XVII ст., спробу простежити внесок інтелектуальної еліти польських братів у розвиток філософської думки країн Західної Європи цього періоду. Названі дослідницькі пріоритети повною мірою відображають матеріали низки наукових збірників, присвячених аріанській проблематиці²⁸.

У центрі уваги сучасних польських дослідників опинились ті аспекти історії польської Реформації, які оминались у марксистській історичній традиції як другорядні через свою соціальну поміркованість. Так, порівняльний аналіз організації чеськобратських і кальвіністських громад у Польщі середини XVI–другої половини XVII ст. здійснив Г. Гмітерик²⁹. Культурній спадщині чеськобратської церкви у Польщі присвятив свою роботу Д. Ротт³⁰. Узагальнююче дослідження участі чеських братів у польському реформаційному русі зроблено у працях Й. Дворжачкової³¹. Особливості розвитку Реформації на території Королівської Пруссії дослідив О. Клемп³². Популярно представили історію польського протестантизму історики Т. Вояк³³, М. Косман³⁴, Я. Тазбір³⁵, В. Урбан³⁶.

Причини занепаду реформаційного руху в Польщі були розглянуті у іншій праці Я. Тазбора «Шляхта і теологи: дослідження з історії польської контрреформації» (1987 р.)³⁷. У роботі були проаналізовані соціальні та політичні чинники, які викликали поразку Реформації у Польщі. Розкриваючи природу проявів католицької ксенофобії, дослідник зупинився на описі форм та методів поширення контрреформаційної пропаганди, навів приклади використання

релігійної нетерпимості з метою усунення політичних конкурентів. Джерела тріумфу польського католицизму, на думку історика, були тісно пов'язані із зміною настроїв політичної еліти держави.

Визначним надбанням польської реформаційної історіографії стала поява у 1993 році збірника історичних нарисів Я. Тазбора «Реформація у Польщі»³⁸. Побудована за проблемним принципом, робота не претендує на вичерпну повноту викладу питання, але пропонує до розгляду авторське вирішення найменш досліджених проблем історії польського протестантизму, таких як слов'янські джерела польської Реформації, її соціальна база, роль німців у польському реформаційному русі, перебування польських братів на службі у Радзивіллів тощо.

У працях, присвячених розгляду політичного виміру польської Реформації, центральне місце займає аналіз перебігу політичної боротьби протестантської шляхти. Спільна політична боротьба протестантської та православної шляхти проти утисків з боку католицької церкви простежена у праці польського дослідника Я. Дзенгілевського «Про толеранцію для переможених: релігійна політика Речі Посполитої під час панування Володислава IV» (1986 р.)³⁹. Вивченню цієї проблематики присвячені монографії польського історика Л. Ярмінського «Без застосування сили: політична діяльність протестантів у Речі Посполитій наприкінці XVI ст.» (1992 р.)⁴⁰; Я. Волошина «Віросповідна проблематика у парламентарній практиці Речі Посполитої у 1648–1698 рр.» (2003 р.)⁴¹ та Т. Кемпи «Проти контрреформації: боротьба протестантів і православних за свободу віросповідання у Речі Посполитій наприкінці XVI і у першій половині XVII ст.» (2007 р.)⁴².

Таким чином, різні аспекти історії польського реформаційного руху привертають увагу дослідників до вивчення польської Реформації як однієї з ключових подій в історії Польської держави періоду раннього Нового часу. Протягом останніх десятиліть у польській історичній науці відбулись кардинальні зміни, пов'язані із поданням ідеологічного диктату та встановленням свободи наукової творчості. Застосування альтернативних дослідницьких підходів значно збагатили науковий доробок із вивчення польської Реформації як історичного феномену. Водночас необхідно констатувати наявність цілої низки питань, що потребують подальшого розв'язання. У сучасній польській історіографії відсутні спроби комплексних досліджень Реформації у Польщі, які б зробили за можливе скласти повну картину явища на сучасному науковому рівні. Окрім того, поза увагою більшості польських істориків залишилась проблема впливу Реформації на формування польської етнічної ідентичності, що зумовлює потребу її окремого розгляду.

- 1 Ogonowski Z. Z zagadnień tolerancji w Polsce XVII wieku / Zbigniew Ogonowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. – 352 s. – Bibliogr.: s. 337–348.
- 2 Śliziński J. Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce XVI–XVII w. / Jerzy Śliziński ; Polska Akademia Nauk, Komitet Słowianoznawstwa. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo PAN, 1959. – 187 s. : il.
- 3 Elton G. R. Reformation Europe : 1517–1559 / G. R. Elton. – London [etc.] : Collins, 1963. – 349 p. : maps. – (The Fontana History of Europe).
- 4 Dickens A. G. Reformation and Society in Sixteenth-Century Europe / A. G. Dickens. – London : Thames and Hudson, 1966. – 216 p. : il.
- 5 Rhode A. Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande / Arthur Rhode. – Würzburg : Holzner Verlag, 1956. – 263 s.
- 6 Schramm G. Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607 / Gottfried Schramm. – Wiesbaden : F. Steiner, 1965. – 380 s.
- 7 Tazbir J. Państwo bez stosów : szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w. / Janusz Tazbir. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967. – 299 s.
- 8 Tazbir J. Dzieje polskiej tolerancji / Janusz Tazbir. – Warszawa : Interpress, 1973. – 170 s.
- 9 Korolko M. Klejnot swobodnego sumienia : polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658 / Mirosław Korolko. – Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1974. – 427 s. – Bibliogr.: s. 161–165.
- 10 Kosman M. Protestanci i kontrreformacja : z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku / Marcei Kosman ; Polska Akademia Nauk, Biblioteka Kórnicka. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 173 s.
- 11 Kościelny R. Problem tolerancyjności kontrreformatorów w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku / Robert Kościelny ; Uniwersytet Szczeciński. – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1997. – 130 s. – (Rozprawy i studia ; t. 245). – Bibliogr.: s. 116–128.
- 12 Wkład protestantyzmu do kultury polskiej : z zagadnień protestantyzmu w Polsce / [red. Tadeusz Wojak]. – Warszawa : Zwiastun, 1970. – 200 s.
- 13 Tworek S. Działalność oświatowo kulturalna kalwinizmu małopolskiego : (połowa XVI–połowa XVIII w.) / Stanisław Tworek. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1970. – 396 s. – Bibliogr.: s. 381–395.
- 14 Pawlak M. Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772 / Marian Pawlak ; Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie. – Olsztyn : Pojezierze, 1972. – 225 s. : il.
- 15 Lewanski R. C. The Role of the Reformation in the Development of Polish Culture / Richard Casimir Lewanski ; Association of Polish Protestants in Great Britain. – London : Association of Polish Protestants in Great Britain, 1990. – 38 p. – Bibliogr.: p. 33–38.
- 16 Barycz H. Z epoki renesansu, reformacji i baroku : prądy – idee – ludzie – książki / Henryk Barycz. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1871. – 795 s.
- 17 Bartel O. Jan Łaski / Oskar Bartel ; oprac. Janusz Maciuszko, Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w RP. – Warszawa : Neriton, 1999. – Część 1 : 1499–1556. – 1999. – 252 s.

- 18 Kamieniecki J. Szymon Budny – zapomniana postać polskiej Reformacji / Jan Kamieniecki. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 192 s. – (Acta Universitatis Wratislaviensis ; nr. 2373). – Bibliogr.: s. 171–184.
- 19 Kowalska H. Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Posce 1556–1560 / Halina Kowalska ; Konsystorz Kościoła Ewangelicko–Reformowanego w RP. – Warszawa : Neriton, 1999. – 185 s. – Bibliogr.: s. 166–174.
- 20 Maciuszko J. Mikołaj Rej : zapomniany teolog ewangelicki z XVI w. / Janusz Maciuszko. – Warszawa : Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 2002.
- 21 Tazbir J. Stando lubentius moriar : biografia Stanisława Lubienieckiego / Janusz Tazbir. – Warszawa : Iskry, 2003. – 280 s. : tabl. złoż.
- 22 Tańfilowski P. Jan Łaski : (1456–1531) kanclerz koronny i prymas Polski / Piotr Tańfilowski. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007. – 475 s.
- 23 Helsztyński S. Reformator Sarmacji : opowieść Cypriana Bazylika o Janie Łaskim 1592 / Stanisław Helsztyński. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1981. – 288 s. : il. – Bibliogr.: s. 281–282.
- 24 Tazbir J. Arianie i katolicy / Janusz Tazbir. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 295 s.
- 25 Ogonowski Z. Sozynianizm a oświecenie : studia nad myślą filizoficzno–religijną arian w Polsce XVII wieku / Zbigniew Ogonowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – 573 s.
- 26 Radoń S. Z dziejów polemiki antyariańskiej w Polsce XVI–XVII wieku / Sławomir Radoń. – Kraków : Universitas, 1993. – 171 s. – (Select).
- 27 Gołaszewski Z. Bracia polscy / Zenon Gołaszewski. – Toruń : Duct, 2005. – 357 s. – Bibliogr.: s. 328–337.
- 28 Raków – ognisko arianizmu / pod red. Stanisława Cynarskiego ; Kieleckie Towarzystwo Naukowe. – Kraków : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – 231 s.
- 29 Gmiterek H. Bracia czeszy a kalwini w Rzeczypospolitej : połowa XVI – połowa XVII wieku : studium porównawcze / Henryk Gmiterek ; Uniwersytet Marii Curie – Skłodowskiej, Wydział Humanistyczny. – Lublin : UMCS, 1987.
- 30 Rott D. Bracia czeszy w dawnej Polsce : działalność literacka, teksty, recepcja / Dariusz Rott. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2002. – 211 s. : il., tabl. – (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach ; nr. 2035).
- 31 Dworzaczkowa J. Bracia czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku / Jolanta Dworzaczkowa ; red. W. Kriegseisen. – Warszawa : Semper, 1997. – 216 s. : mapy. – Bibliogr.: s. 192–195.
- 32 Klemp A. Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku / Aleksander Klemp ; Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Wydział i Nauk Społecznych i Humanistycznych. – Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. – 254 s. : il., tabl., mapy zł. – (Seria monografii ; nr. 98).
- 33 Wojak T. Szkice z dziejów reformacji w Polsce XVI i XVII w. / Tadeusz Wojak. – Warszawa : Zwiastun, 1977. – 180 s.
- 34 Kosman M. Protestanci w Polsce : (do połowy XX wieku) / Marceli Kosman ; Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 60 s. – (Nauka dla wszystkich ; nr. 330).

- 35 Tazbir J. Reformacja, kontrreformacja, tolerancja / Janusz Tazbir. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996. – 205 s.
- 36 Urban W. Dwa szkice z dziejów Reformacji / Waclaw Urban. – Kielci : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1991. – 151 s.
- 37 Tazbir J. Szlachta i teologowie : studia z dziejów polskiej kontrreformacji / Janusz Tazbir ; red. J. Strączek. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1987. – 319 s. – Bibliogr.: s. 309–310.
- 38 Tazbir J. Reformacja w Polsce : szkice o ludziach i doktrynie / Janusz Tazbir. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1993. – 243 s.
- 39 Dziegielewski J. O tolerancję dla zdominowanych : polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV / Jan Dziegielewski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 229 s. : il. – Bibliogr.: s. 214–219.
- 40 Jarmański L. Bez użycia siły : działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / Leszek Jarmański. – Warszawa : Semper, 1992. – 270 s. – Bibliogr.: s. 251–262.
- 41 Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696 / Jacek Witold Wołoszyn. – Warszawa : Semper, 2003. – 329 s. – Bibliogr.: s. 321–323.
- 42 Kempa T. Wobec kontrreformacji : protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / Tomasz Kempa. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 624 s. – Bibliogr.: s. 565–596.

Summary

Stanislav Cherkasov

The Analysis of History of the Polish Reformation Movement in the Discourse of the Polish Modern Academic Historiography

The key characteristics of research and scientific representation of the Polish reformation movement in the discourse of the Polish academic historiography of the middle 20 – beginning of the 21 centuries are analyzed. Special attention is given to the process of instrumentalization of alternative research approaches to the study of the main characteristics of the Polish Reformation as a complex historical phenomenon.

Keywords: Reformation, The Kingdom of Poland, The Polish-Lithuanian Commonwealth, historiography